

IUDAISM ȘI FILOZOFIE POLITICĂ MODERNĂ

Ambivalențele gândirii lui Moses Mendelssohn

de

VICTOR NEUMANN

Este secolul al XVIII-lea timpul unor reforme religioase sau doar al genezei ideilor moderne? Este știința parte a schimbărilor paradigmatică fără a nega tradiționalele idei și credințe religioase? Este filozofia iluministă una care promovează ambivalențele, religia și știința devenind formatoare ale conștiinței? Care sunt similitudinile și diferențele dintre religia monoteistă a evreilor și cultura umanistă a omului modern? Iudaismul dobândește noi sensuri în funcție de timpul și spațiul în care se manifestă? În ce constă dialogul iudeo-creștin în secolul al XVIII-lea? Dar relația între iudaism și iluminism? Este monoteismul – indiferent la care ne referim, iudeu, creștin, musulman - o provocare pentru omul modern? Dacă da, în ce constă aceasta și cum explicăm periodica sa revigorare? Ce înseamnă emancipare în gândirea lui Moses Mendelssohn? Este vorba de asimilare sau de integrare?

Mi-am pus aceste întrebări în timp ce reciteam cea mai importantă operă a lui Moses Mendelssohn, *Ierusalim sau despre puterea religioasă și iudaism* (Traducere de Jeanina Ianoși, Editura Hasefer, 2003). Cartea a fost scrisă în limba germană și publicată pentru întâia oară în anul 1783 sub titlul *Jerusalem oder ueber religioese Macht und Judentum*, fiind reeditată de nenumărate ori. A fost citită și adesea citată la vremea apariției ei, dar și în deceniile și în secolele următoare, inclusiv astăzi. A beneficiat de traduceri în limbile de circulație, fiind socotită una fundamentală pentru iluminismul evreiesc (Haskalah), pentru istoria intelectuală a Europei și pentru cultura universală. Comentariile pe marginea *Ierusalim*-ului lui Mendelssohn sunt numeroase și ele aparțin unor cunoscuți teologi, filozofi, istorici, filologi. Chiar în anul apariției celei dintâi ediții, Immanuel Kant îi scria o scrisoare autorului, admirând rafinamentul, ingeniozitatea și înțelepciunea acestei opere.

Ceea ce interesează în amintita carte a lui Mendelssohn sunt în primul rând reflecțiile filozofico-religioase, cele care au pledat pentru ieșirea evreilor din ghetto, precum și cele care au contribuit la debutul lumii moderne în Europa în general și în regiunile de limbă germană în mod special. Este important să spunem de la bun început că ideile, tezele și ipotezele mendelssohniene fuseseră acceptate de unii și criticate de alții. În al doilea rând, că *Ierusalim*-ul său a generat o confuzie (nedorită de autor) prin suprapunerea conceptelor de *emancipare* și de *asimilare*. Ceea ce am în vedere este modul în care acest filosof - a cărui operă a intrat în patrimoniul culturii universale - înțelege să integreze evreitatea în Europa, cum anume își propune să asocieze cunoașterea religioasă, științifică și filozofică și mai cu seamă cum un adept al ideilor iluministe răspunde întrebărilor timpului său și timpului modernității pe cale să se nască în secolul al XVIII-lea. (Deocamdată, e vorba doar de o trecere în revistă a unor idei și de formularea câtorva ipoteze de lucru ce vor sta la baza unui studiu în care voi uza de vasta bibliografie dedicată operei lui Moses Mendelssohn).

Interferența culturală evreo-germană și relația dintre cele două mari religii monoteiste, iudaismul și creștinismul, se regăsesc în cartea *Ierusalim sau despre puterea religioasă și iudaism*. Mulțumită autorului ei, intelectualitatea europeană a beneficiat de o prezentare temeinică a textelor și a legilor ce guvernează iudaismul, a particularităților lui în raport cu creștinismul. De asemenea, a intrat în posesia unei prime conceptualizări rațional-științifice și religioase, multi- și interculturale, a lumii moderne. Gândirea și mesajele lui Mendelssohn acordă o atenție specială relației dintre învățătură și viață, dar mai ales înțelegerii responsabile a raporturilor dintre statalitate și biserică, religie și politică, legendă și realitate, credință revelată și credință rațională, Dumnezeuul puterii și Dumnezeuul iubirii.

Una dintre temele ce se cer astăzi rediscutate este aceea a tranziției omenirii spre modernitate, moment care arată cum schimbările social-politice sunt direct legate de înnoirea codului cultural. Exemplul traseului parcurs de omenire de la conștiința religioasă la aceea civică, de la națiunea confesională exclusivă la națiunea politică integrând cetățenii unui stat este unul dintre cele relevante. *Ierusalim*-ul lui Moses Mendelssohn debutează cu următoarea observație:

“Statul și religia – constituția civică și cea bisericească, autoritatea laică și cea clericală, cum să fie puse față în față aceste două laturi fundamentale ale vieții sociale în așa fel încât una să o echilibreze pe cealaltă, încetând să mai fie poveri pentru viața socială, să mai apese temeliiile acesteia mai curând decât să le susțină - iată, în cadrul politicii, una dintre cele mai dificile

îndatoriri, care face, de secole, obiectul multor strădanii și care, ici-colo, a și fost rezolvată, poate într-o manieră mai fericită în practică decât în teorie. S-a considerat a fi bine ca aceste diverse relații ale omului social să fie disociate ca entități morale separate, atribuindu-i-se fiecăreia dintre ele propriul domeniu, drepturi și datorii, putere și proprietăți distincte. Sfera acestor domenii deosebite, frontierele lor despărțitoare nu sunt nici până astăzi bine stabilite“ (Ierusalim sau despre puterea religioasă și iudaism, p. 15).

Desprins parcă din studiile de științe politice ale secolului 21, fragmentul citat arată înțelesul acordat distincției dintre civilitate și religiozitate, dintre autoritatea statală și cea bisericească, dintre laicitate și credință. Distincția amintită s-a dovedit importantă pentru teoria socială, pentru gândirea politică și administrația publică și ea a devenit, în timp, o trăsătură fundamentală a culturii și civilizației occidentale. Mendelssohn susținea că ambele instituții legiuitoare își au rostul lor în instituirea regulilor vieții umane, dar, preciza el, nu pot fi confundate una cu cealaltă și nici nu trebuie să se excludă reciproc. Complementaritatea legilor amintite ar fi singura ce poate reglementa viața societății. Acolo unde a avut loc un progres, respectiv în mediile în care modernitatea, respectiv libertățile de gândire, de asociere, de inovare au devenit un fel de a fi al omului, acolo vorbim de mai multe conștiințe personale, de pluralitate și nu de unicitate. Învățând să gândească pe cont propriu, persoana a învățat să se integreze în acea comunitate care răspunde propriilor sale aspirații. Neajunsurile sau nemulțumirile au apărut acolo unde una dintre cele două constituții sau una dintre cele două conștiințe a negat-o pe cealaltă ori și-a dorit să se impună prin vechime, prin origini, prin reale sau imaginare continuități, prin numărul aderenților sau al simpatizanților etc. Formarea conștiinței omului modern este rezultatul unui cod cultural multiplu și nu al unei imaginare unicități sau specificități. Ceea ce și-a dorit Mendelssohn a fost pe de o parte păstrarea propriei legi, respectul pentru conștiința proprie fiecăruia, iar pe de altă parte, integrarea în mediul social în mijlocul căruia trăia el și coreligionarii săi. Asemenea gânduri abia prinseseră contur în secolul luminilor, revenind de multe ori în prim planul discuțiilor în secolele următoare fie pentru a propune o înțelegere a diversității cultural-religioase și a punților de legătură, fie pentru a pretexta conflicte dramatice.

Înțelegerea relației iudeo-creștine din Europa centrală și occidentală în epoca luminilor este îndreptățită deîndată ce avem în vedere identificarea similitudinilor și diferențelor dintre cele două religii monoteiste, dar mai cu seamă observarea consecințelor emancipării sociale. Renașterea unui *homo religious*, respectiv a unei conștiințe religioase personale și colective ar trebui să fie o temă de reflecție pentru intelectualul contemporan nouă. Astăzi trăim într-o epocă

în care informatizarea și multiplicarea normelor bazate pe științe sunt o realitate, una ce are baze raționale, fiind rezultatul unui efort de lungă durată pentru ieșirea din izolare și pentru depășirea misticismelor. Cât despre occidentalizarea evreimii la care trimite *Ierusalim*-ul lui Mendelssohn, aceasta e o temă de studiu căreia unele culturi i-au acordat mai puțin interes decât se cuvenea. Filosoful iluminist ține să explice cum, sub diferite pretexte, fie Statul, fie Biserica își extind frontierele, ambele urmărind o absolută dominare, o posesiune totală. În acest sens, el invocă principiile bisericii catolice, principii care în vremea sa continuau să încurajeze atitudinea despotică a celui ce are putere. În absența clarificărilor privind rolul fiecărei instituții, relațiile interumane și intercomunitare se complică, generând mai întâi confuzii, mai apoi, conflicte.

“Când se înfruntă pe câmpul de luptă, specia umană ajunge victima învrăjbirii; când se tolerează reciproc, lucrul acesta se întâmplă numai în dauna celei mai nobile nestemate a fericirii umane, căci rareori ele se tolerează cu vreun alt scop decât acela de a exila din regatul lor o a treia entitate morală, libertatea de conștiință, care e în măsură să tragă anumite foloase de pe urma discordiei dintre ele“ (op.cit. p.16).

Când relațiile interumane pretind reglementări complexe, apare tentația simplificării lor prin decizii contrare libertăților omului. Nici instituțiile statului și nici cele bisericesti nu sunt scutite de astfel de greșeli. Moses Mendelssohn găsește că libertatea cetățeanului este esențială și că nici filozoful, nici omul politic și nici preotul nu au dreptul de a constrânge pe nimeni. Legile, cu atât mai puțin o singură lege, nu modifică nici o credință religioasă, nu contribuie nici la formarea conștiinței persoanei și nici la eliberarea ei de sub servituțile materiale. Nu conferă suficientă libertate în niciuna dintre situațiile care confruntă natura umană. Cât despre recompense, ele nu produc principii ori moravuri capabile să călăuzească individul ori colectivitatea. În schimb, cunoașterea și puterea de judecată contribuie la apariția principiilor și a moravurilor.

Mendelssohn susține că în anumite situații religia vine în ajutorul statului, iar biserica oferă suportul pentru fericirea civilă. În cazuri de acest fel, rolul bisericii este unul educativ, urmărind ca îndatoririle față de ceilalți oameni să fie similare cu acelea față de Dumnezeu. Mendelssohn susține că “slujirea statului ar fi o reală slujire a lui Dumnezeu“ (op.cit., p. 29-30). Ceea ce e în concordanță cu valorile dintotdeauna ale iudaismului. Pledoaria pentru modernitate și emancipare a fost o preocupare intelectuală, una care în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea trimitea deopotrivă la evrei și la creștini, cele două comunități religioase putând coabita în aceeași statalitate și în temeiul acelorași norme administrativ-juridice. Potrivit lui Moses Mendelssohn, nu

există un conflict între îndatoririle umane și cele față de Dumnezeu, între drepturile lui Dumnezeu și drepturile omului:

“Învățătura morală a rațiunii e sfântă, întocmai ca și religia... Dumnezeu nu are nevoie de ajutorul nostru, el nu cere de la noi nici o slujire, nici o jertfire a drepturilor noastre întru mai binele Lui. El nu are nici o pretenție la adresa independenței noastre în favoarea Lui. Drepturile Lui nu pot niciodată ajunge în conflict și în neînțelegere cu drepturile noastre. El ne vrea doar binele, vrea ceea ce pentru fiecare individ în parte e cel mai bine, și lucrul acesta trebuie să fie consubstanțial cu sine însuși și, evident, nu se poate autocontrazice”(op.cit., p.51).

Pentru orice minte rațională, o altă opinie e de neconceput. În pofida acestui adevăr, Mendelssohn observă că, începând din antichitate, amintitele principii sunt în mod repetat încălcate. Autorul *Ierusalim*-ului aprecia că atunci când sunt cunoscute și respectate, ideile și credințele religioase nu intră în contradicție cu drepturile omului. Totuși, dacă în numele Bisericii au avut loc neînțelegeri și persecuții, acestea s-au datorat așa-zișilor slujitori ai ei, care, sub aparența religiei, au devenit dușmanii acesteia. În numele religiei nu se justifică nici o violență, nici o constrângere, nici o discriminare (*op.cit.*, p.50). Împotrivindu-se contradicțiilor, Aufkaerer-ul pledează pentru simplitate și pentru instaurarea armoniei. Pe de altă parte, din teoria sa nu absentează observațiile privind dubla natură a omului, amalgamul între sublim și abject, între măreție și mizerie pe care l-a exemplificat Ernst Cassirer în cartea sa dedicată filosofiei luminilor.

În aceeași epocă, dar mai ales în aceea imediat următoare, în mai multe dintre statele Europei raporturile dintre religie și statalitate sau acelea dintre diversele comunități religioase n-au fost deloc ideale. Ideea identității naționale, mai apoi a celei statale - ambele aflate în prima jumătate a secolului al XIX-lea în faza înnoirii înțelesului lor grație romanticilor -, a fost asociată identității istorico-religioase. Au rezultat astfel nu numai un proces de emancipare, ci și continuități și tulburări social-culturale sub aparența religiei, precum și numeroase confuzii și excluderi urmate de drame sociale. Pentru unii, națiunea a ajuns foarte repede să fie asociată unei comunități majoritare având semnificație tribală, aceștia invocând origini ancestrale și istorie comune, aceeași limbă și aceleași valori spirituale și culturale. Este cazul scrierilor excesiv speculative ale lui J.G. Herder, inspirând generații întregi de intelectuali-ideologi și generând o ruptură enormă față de orientarea iluministă (fapt adesea neglijat de studiile istorice, filologice și filozofice în fostele state comuniste, vezi și Victor Neumann, *Neam, Popor sau Națiune? Despre identitățile politice europene*, ediția a III-a, RAO, 2015; Idem, *Conceptualizarea istoriei și limitele paradigmei naționale*, RAO, 2015). Refuzul rațiunii și al examinării critice a trecutului,

întârzierea libertății de gândire și a recunoașterii celui alt a creat oscilații enorme în comportamentul oamenilor.

Preocuparea lui Mendelssohn pentru religie e una constantă și în temeiul cunoașterii textelor fundamentale atât ale iudaismului, cât și ale creștinismului. La fel și preocuparea pentru filozofie, de aici rezultând atenția aparte acordată respectării principiilor nonconflictuale. Atitudinea filozofului iluminist nu e singulară în contextele german și european ale secolului al XVIII-lea, dar ideile generoase ale timpului său nu se mai regăsesc în secolul următor atunci când are loc geneza națiunilor moderne. O comparație cu ideile intelectuale franceze evidențiază un spirit inconfundabil al epocii iluministe în care regândirea sensului vieții spirituale este una fundamentală, contribuind la schimbările paradigmatică și la așezarea omului într-un nou timp al existenței.

Preocupată de contradicțiile dintre viața socială și practicile religioase, filozofia iluministă a istoriei a avut în vedere posibile modalități de reglementare a toleranței între persoane și comunități diverse. Ea a căutat și a identificat exemple în legislația antică, observând că Imperiul roman nu persecutase nici un om pentru sentimentele sale. Voltaire, strălucitul congener a lui Moses Mendelssohn, s-a preocupat îndeaproape de tema toleranței religioase. Influențat de dezbaterile filozofice din secolul al XVIII-lea privind relația dintre om și divinitate, el formulase o profundă și neîntrecută reflecție asupra libertății de conștiință. *Prière à Dieu* (Rugăciune la Dumnezeu) este aspirația unui intelectual de o înaltă cultură pentru care rugăciunea religioasă reprezintă nu doar descoperirea relației dintre material și spiritual, ci și tolerarea diversității practicilor religioase în beneficiul binelui comun (vezi Voltaire, *Traité sur la tolérance*, Introduction, note, bibliographie, chronologie par René Pomeau de l'Institut, Flammarion, Paris, 1989, p. 141-142). Voltaire se adresează unui Dumnezeu al tuturor, trecând dincolo de diferențele de legi și opinii, de limbi și obiceiuri, de ritualuri și îmbrăcăminte, de avere și măreție. Transcenderea limitelor dogmatice în favoarea recunoașterii și aprecierii naturii umane este văzută ca semn al divinității, ca o posibilă cale de interferență dintre culte și culturi.

În vreme ce Voltaire reunea civilitatea și religiozitatea, favorizând credința omului în divinitate și dezavuând imperfecțiunea legilor, Moses Mendelssohn dorea să împace Biserica și Statul, iudaismul și cetățenia. Să mai precizăm că în toate reflecțiile, Mendelssohn respinge ateismul. Nu toți exegeții au fost de accord cu ideile iluministe în general, dar mai ales cu luminile promovate de evrei. Gershom Scholem, unul dintre cei mai cunoscuți istorici ai iudaismului și ai

Cabalei a refuzat să considere opera lui Moses Mendelssohn drept una care făcut posibil dialogul germano-evreisc. Un astfel de dialog, scrie Scholem, presupunea existența a două persoane care se ascultă una pe cealaltă, fiecare fiind dispusă să ia în considerare punctul de vedere al celeilalte. Istoricul spune că așa ceva nu s-a întâmplat nici atunci și nici mai târziu (vezi Gershom Scholem, “Wider den Mythos vom Deutsch-Juedischen Gespraech (Contra mitului dialogului germano-evreiesc)”, în *Judaica*, Frankfurt a.M., 1970, p. 7-9)..

Teza lui Gershom Scholem nu ia însă în considerare faptul că Mendelssohn nu se referea doar la evrei, ci la omenire în ansamblu, filozofia sa făcând legătura dintre particular și universal. Apoi, ea este parte a gândirii inspirată de iluminism și are în vedere recunoașterea oricărei diversități, fie religioasă, fie lingvistică și culturală. E adevărat că Mendelssohn fusese cel dintâi evreu neconvertit care devenise un nume ca autor de limbă germană, un evreu care se prezenta pe sine ca evreu în fața publicului vorbitor de limbă germană (apud David Martyn, Nachwort, Postfață la Moses Mendelssohn, *Jerusalem oder ueber Relgioese macht und Judentum*, Bielefeld, 2001, p. 137). Preocupările sale vizau însă oricare dintre comunitățile timpului aflată în pragul modernizării. La fel, importanța emancipării în sensul rațional al luminilor, ceea ce reiese din întreaga operă și mai cu seamă din *Ierusalim sau despre puterea religioasă și iudaism*.

Mendelssohn trebuie văzut ca un Aufklaerer, un cărturar-filozof, un gânditor care a făcut posibilă ieșirea evreilor din ghetto, care avea în vedere particularitățile comunității proprii și care i-a proiectat existența în relație cu întreg universul uman. Probabil, fără ideile lui novatoare n-ar fi fost posibile operele unor creatori de talia lui Schoenberg, Einstein, Freud, Levinas, a multor alora având rădăcini evreiești. Faptul că i se acordase o atenție deosebită în mediile intelectuale europene din secolul al XVIII-lea și nu doar în cele evreo-germane ține de incontestabilele merite de gânditor ce deschisese o cale posibilă de intrare a omului în modenitate. Meritele sale transcend apartenența ori identitatea religioasă, beneficiind de o recunoaștere în toate culturile Europei occidentale.

Ediția în română a *Ierusalim*-ului lui Mendelssohn este rezultatul excelenței traduceri realizate de Jeanina Ianoși și al interesului arătat de Editura Hasefer pentru o astfel de operă. Cu puține excepții, între care se numără comentariul lui Lazăr Șăineanu, receptarea și valorificarea acestei opere este mult întârziată în cultura română. Acesta e cel dintâi motiv care m-a îndemnat să rezum aici câteva idei din *Ierusalim*-ul lui Moses Mendelssohn, unele putând fi apreciate și de cititorii noștri. Un al doilea motiv este neglijența față de creațiile de valoare ale epocii luminilor,

neglijență rezultată din etichetarea lor în funcție de reala sau imaginara identitate a autorului. Un al treilea motiv ar fi acela că orientarea romantică (irațională) revine în forță în culturile politice și în comportamentul unui segment social al națiunilor din Europa de Est. Acestea, dar și multe altele ce țin de cunoașterea dezinteresată, mă îndeamnă să subliniez importanța cercetării scrierilor acestui învățat, precum și a unui program de traducere a lor în română, alături de acele care au în vedere operele iluminiștilor de marcă ai Europei, ca de exemplu Locke, Vico, Voltaire, Kant ș.a.

Publicat în România Literară, nr. 45/20 octombrie 2017